

Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében

Adatolt esszé a felső középosztály bezáródásáról

Tóth István György–Szelényi Iván

10.61501/TRIP.2018.2

1. Bevezetés

A társadalmi egyenlőtlenségeket összességében jellemzi az, hogy mekkorák a különböző társadalmi csoportok közti távolságok (milyen a társadalom szerkezete), és hogy mennyire átjárhatók az egyes csoportok közötti határok, vagyis, hogy mekkora a társadalmi mobilitás (*Andorka*, 1982, *Erikson–Goldhorpe*, 1992). Tudva, hogy a társadalmi távolságokat vagyonnal, jövedelemmel, fogyasztással, piaci pozícióval, hatalmi helyzettel, kulturális tőkével vagy sok más tényezővel is mérhetjük, elemzésünkben jövedelmi/vagyoni egyenlőtlenségekről szólnunk.

Kézenfekvő feltételezni, hogy ahol nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, ott kisebb lesz a társadalmi mobilitás, és fordítva. Ezt jeleníti meg az úgynevezett Nagy Gatsby-görbe (*Krueger*, 2012 elnevezése *Corak*, 2006 cikkét követően). A nagyfokú és széleskörűen elérhető társadalmi mobilitás mintapéldája ugyanakkor az úgynevezett amerikai álom,¹ eszerint az amerikai társadalomban levő egyenlőtlenségek mellett is (majdnem) mindenkinek megvan az esélye arra, hogy akár a lehető legnagyobb társadalmi távolságokat is bejárja. A társadalmi mobilitás friss kutatásai nemcsak, hogy alaposan kikezdték ezt az Amerikára vonatkozóan kialakult képzetet (lásd például *Björklund–Jäntti*, 1997, valamint *Jäntti és szerzőtársai*, 2006), hanem egyenesen a patriomonális kapitalizmus kialakulásáról értekeznek (*Piketty*, 2015). Utóbbiban az előrejutást már nemcsak, hogy nem érdem és erőfeszítés, innováció és vállalkozás szabja meg, hanem az öröklés és a kapcsolatok, miközben a hatalom és a vagyon birtoklása a társadalom felső 1 százalékánál vagy 1 ezrelékénél koncentrálódik. Ha mindez igaz, akkor az amerikai társadalom csak még jobban

¹ James Truslow Adams 1931-ben megjelent *The Epic of America* (Az amerikai álom) című regényét idézi *Reeves* (2017) 15. o.

„ráfekszik” a „Nagy Gatsby-görbére”, hiszen a patrimoniális jellemzők az egyenlőtlenségeket növelik, miközben a mobilitási esélyeket csökkentik.

Az azonban egy külön kérdés, hogy konkrétan hol is húzódik az igazán markáns határvonal a társadalmi egyenlőtlenségekben. Az elmúlt években különös figyelmet kapott a felső 1, illetve 0,1 százalék gazdagodása s jövedelmének emelkedése. Bár ez kétségtelen, de az újabb nemzetközi (főleg amerikai) irodalom, hangsúlyozza, hogy a társadalmon belüli szakadás nem csupán a felső 1 százalék és a 99 százalék között van, hanem merevedik a határ a „felső középosztály” (a felső 10-20 százalék) és a társadalom más rétegei/osztályai között. Ezt a hipotézist a posztoszocialista országokban még nem vizsgálták, ennélfogva tanulmányunk egyik fő kérdése éppen ez: kimutatható-e nálunk is a felső 10 százalék és a további 90 százalék között növekvő egyenlőtlenség és csökkenő mobilitás.

A magyarországi rendszerváltástól (is) sokan várták, hogy a gazdasági és politikai működésmód megváltozása az alacsony jövedelmi egyenlőtlenségekkel jellemzett, de lelassult mobilitású társadalmat úgy rázza fel és alakítja át, hogy közben a lojalitás helyett az érdem és a teljesítmény veszi át az előrejutásban a meghatározó szerepet. A rendszerváltás minden kétséget kizáróan sok tekintetben előrelépés is volt (*Kornai*, 1994, 2005, *Kolosi-Tóth*, 2014), ma mégis azt látjuk, hogy Magyarország – nemzetközi összehasonlításban – egyszerre jellemezhető viszonylag közepes szintű jövedelmi egyenlőtlenségekkel és alacsony szintű társadalmi mobilitással. Az egyenlőtlenségek lényegesen nagyobbak, mint voltak a rendszerváltás előtt, nem tekinthetők azonban kirívónak sem a környező országokéval, sem általában az európai országokéval összevetve. Az is igaz, hogy vannak a gyors meggazdagodásokról szóló eseti történetek (hogy mást nem mondjunk: a TOP100 kiadványok legtöbb hőse első generációsan gazdag), mégis van valami baj az eloszlás „belsejében”; mintha lennének belső törésvonalak és falak, amelyek (nagy általánosságban és tömegében) akadályozzák a nagyobb társadalmi csoportok közötti előrejutást. Az érdemnek az előrejutásban játszott szerepével kapcsolatban pedig elég általánosak a kételyek (*Tóth*, 2010), amelyek a válságot követően még erősödtek is (*Tóth-Branyiczki*, megjelenőben). Cikkünkben ezeket a falakat igyekszünk jobban láthatóvá tenni.

Előrebocsátunk három megjegyzést. Egyfelől: témánkban kevés empirikus kutatás született, ezért a Társadalmi riportban követett gyakorlathoz képest cikkünkben kicsit több a sejtés és a hipotézis. Másfelől: az utóbbi években elburjánzott politikavezérelt megközelítésekkel („Mi vagyunk a 99 százalék”, *Occupy Wall Street* stb., illetve *Piketty*, 2015 és mások) szemben úgy gondoljuk, hogy a jelentősebb választóvonalak nem a felső (vagy alsó) egy-két százalékot választják le a többségről. A felső egy százalék „előszobája” akkor is

a felső tized vagy ötöd, ha éppenséggel ezeken a nagyobb csoportokon belül is jelentős társadalmi távolságok lelhetők fel. Ugyanígy: az alsó néhány százaléknál lényegesen szélesebb az a csoport, amelyet veszélyeztet a legalsó néhány százalékba kerülés veszélye. Végezetül: a rendszerváltás utáni magyar gazdaság- és társadalomtörténetet egy folyamatnak fogjuk fel, amelyben az egyenlőtlenségek és a mobilitás változásait természetesen befolyásolták a választási ciklusokon belüli társadalompolitikai intézkedések, de – mint látni fogjuk – az alapvető trendekhez és a szóban forgó falak épüléséhez nem társítjuk konkrét ciklusok konkrét intézkedéseit.

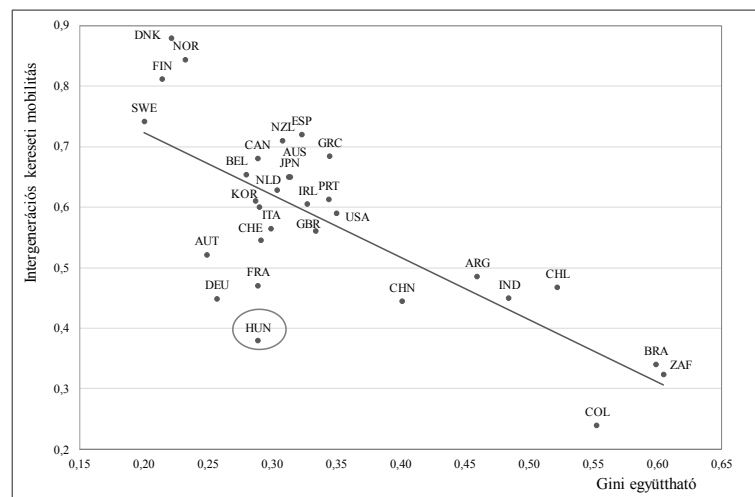
2. A „Nagy Gatsby” és a magyar helyzet

Egy frissen megjelent OECD-tanulmányból (OECD, 2018a) vettük át az *1. ábrát*, amely a vízszintes tengelyen a jövedelmi egyenlőtlenség nagyságát, a függőleges tengelyen pedig az intergenerációs jövedelmi mobilitás mérőszámát és a kettő közti összefüggést mutatja. *Krueger* (2012) – utalva Scott F. Fitzgerald regényének hősére, aki az amerikai álom rabjaként a legaljától a legtetetejéig elszántan és gátlástalanul járta be a teljes amerikai jövedelmi létrát azért, hogy meghódítsa a tőle irdatlan nagy társadalmi távolságra levő szerelmét – a „Nagy Gatsby-görbének” nevezte el a Miles Corak által (egy korábbi adatokra épített ábrán) bemutatott összefüggést. *Krueger* ezzel arra figyelmeztetett, hogy az az egyenlőtlenség növekedése az Egyesült Államokban még inkább lehetetlenné teszi az amerikai álom megvalósulását.

Az egyenlőtlenségek nagysága és az intergenerációs kereseti mobilitás közti teoretikus kapcsolat nem teljesen tisztázott. Feltételezhetjük azonban, hogy a társadalmi mobilitás irodalmában (*Andorka*, 1982, *Kolosi és szerzőtársai*, 2003) felvázolt hierarchikus hatások (vagyis, hogy szomszédos jövedelmi kategóriák között nagyobb a mobilitás esélye, mint a távol levők között) és az átörökítési hatások (vagyis az, hogy a születéskori státusban könnyebb benne maradni, mint kiesni belőle) egyaránt szerepet játszhatnak. Mint láthatjuk, sok országban működik is a fenti összefüggés.

Bennünket azonban a magyar adatpont érdekel. Magyarország ugyanis valamiért „kilóg a sorból”; nálunk annak ellenére alacsony a mobilitás szintje, hogy nem különösebben magas a jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke.

1. ábra. Intergenerációs kereseti mobilitás és jövedelmi egyenlőtlenség

Rövidítések: ARG: Argentína; AUS: Ausztrália; AUT: Ausztria; BEL: Belgium; BRA: Brazília; CAN: Kanada; CHE: Svájc; CHL: Chile; CHN: Kína; COL: Kolumbia; DEU: Németország; DNK: Dánia; ESP: Spanyolország; FIN: Finnország; FRA: Franciaország; GBR: Egyesült Királyság; GRC: Görögország; HUN: Magyarország; IND: India; IRL: Írország; ITA: Olaszország; JPN: Japán; KOR: Korea; NLD: Hollandia; NOR: Norvégia; NZL: Új-Zéland; SWE: Svédország; USA: Egyesült Államok; ZAF: Dél-Afrika; PRT: Portugália

Megjegyzés: OECD-kalkulációk az OECD Income Distribution Database (IDD), az EU statistics on income and living conditions (EU SILC), European Community Household Panel (ECHP) és Magyar Háztartás Panel (MH)P alapján, különböző évek. A magyar adatok a Magyar Háztartás Panel 1992–1996 egyesített adatállománya és a 2011. évi EU SILC felhasználásával készültek.

Magyarázat: Mobilitás: 1-intergenerációs kereseti rugalmasság (lásd OECD 2018a, Annex 1.A1) Az ábra számai innen letölthetők: <http://dx.doi.org/10.1787/888933754272>.

Forrás: OECD (2018a) 4.9. ábra, 196.o.

Valószínűsítjük, hogy az 1. ábra alábecsüli az egyenlőtlenségek mértékét, hiszen tudjuk, hogy az empirikus adatfelvételekből akár a jövedelemelosztás felső 5–7 százaléka is kimaradhat (B. Kis–Tóth, 2016), és a TOP100 kiadványokban felsorolt „csúcsragadozók” jövedelmei nagyságrendekkel fölötte vannak annak, amit a jövedelemvizsgálatok megtalálnak. A mobilitási folyamatok alábecslésére azonban – véleményünk szerint – hiba lenne pusztán abból következtetni, hogy a TOP100 tagjai első generációs gazdagok. A mobilitási folyamatok értékelése szempontjából ugyanis egyáltalán nem elég azt vizsgálni, hogy honnan rekrutálódik a társadalom legfelső tízezreléke.

A következő részekben előbb az egyenlőtlenséggel, aztán a mobilitással foglalkozunk.

3. Egyenlőtlenségek a posztkommunista Magyarországon

A jövedelmi különbségek és ennek következtében a társadalmi távolságok növekedése is egy több szakaszból álló folyamatként írható le. Az első szakasz a nyolcvanas évek második felében kezdődött, és a gazdasági szerkezet gyors és mélyreható változása jellemezte. A keleti kereskedelem összeomlása, a szocialista nagyvállalatok csődjét és/vagy privatizációját követően a foglalkoztatás erőteljes csökkent, és a folyamat következtében a munkaerőpiaci egyensúly rendkívül alacsony szinten alakult ki a korábbi magas szintű foglalkoztatottság helyett. A munkaerőpiacról tartósan kiszorult vagy annak a peremén marginalizálódott a munkaerő mintegy negyede, elsősorban az alacsony iskolázottságúak, illetve a magasabb iskolázottságúak közül azok, akik készségeiket nem tudták konvertálni a megváltozott munkaerőpiacon. A korabeli szociálpolitika korrekezményes nyugdíjbavonulással, leszázalékolással és segélyekkel igyekezett segíteni őket a felszínen maradásban, de ez – különösképpen a megfelelő felnőttképzési rendszer hiányosságai miatt – inkább csak az inaktivitást erősítette, ahelyett, hogy az aktív munkaerőpiaci alkalmazkodást ösztönözte volna. Ekkor kezdtek tartós falak épülni a képzetlenek és a képzetebbek között.

A következő időszakban a közvetlen külföldi beruházásoknak rendkívül fontos szerep jutott a növekedés elindításában és felgyorsításában, mivel azok a termelési folyamatok technológiai modernizálását hozták magukkal. A technológiai változás megnövelte a keresletet a jól képzett, fiatal munkaerő iránt, miközben az elavult emberi tőkével rendelkező, alacsony képzettségű és idősebb korcsoportok munkavállalási kilátásai romlottak. Az iskolázottság kereseti hozama ebben az időszakban erősen növekedett, annak ellenére, hogy közben elég jelentős felsőoktatási expanzió is kezdődött az országban. Az időszak a fiatalabb és magasabban képzett munkaerőnek kedvezett azok között, akik képesek voltak benn maradni a szűkebb munkaerőpiacon.

2004 és 2008 között csökkentek a mért jövedelmi különbségek. Ebben a redistribúciós politikának fontos szerepe volt: először megnövelte az alsó középosztály számára biztosított transzfereket, majd megemelte a felső középosztály adóterheit. 2009-ben a gazdasági válság után (döntően a munkanélküliség emelkedésének következtében) növekedtek az egyenlőtlenségek és a szegénység aránya is, egészen 2013-ig. Ezután viszont a mérhető egyenlőtlenség mutatói és a szegénységi arányok is csökkenésnek indultak.²

² Eurostat-adatok, (t2020_50 és t2020_52 táblák, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t2020_50&language=en)

A 2010-től hatalomra került kormányzat szociálpolitikája előbb a szavazóbázis kiszélesítését célozta (leginkább az alsó középosztályban), majd a felső középosztályok helyzetén igyekezett javítani (az egykulcsos adózás és a különböző családi kedvezmények bevezetésével). Összességében ebben a periódusban nagyobb szerepet kapott az, hogy a kormányzat újabb és újabb csoportok számára kreált járadékos pozíciókat, ezáltal eltérítve a jövedelemgenerálás piaci folyamatait, a kiszemelt társadalmi csoportok „helyzetbe hozása” céljából.

Az egyenlőtlenségek dinamikáját tehát korszakonként különböző tényezők formálták. Előbb 1. az alacsonyabb szintre került munkaerőpiaci egyensúly (alacsony munkanélküliség, alacsony foglalkoztatás, magas inaktivitás), majd 2. a technológiai innováció és az iskolázottság növekedésének eltérő dinamikája, aztán 3. az állami adó-/támogatásrendszerek hektikus változása, végezetül pedig 4. a különböző szintű és formájú járadékok (*Mihályi–Szelényi*, 2016, 2017 és megjelenőben) társadalmi csoportok közötti átrendezésére irányuló tudatos állami törekvés.

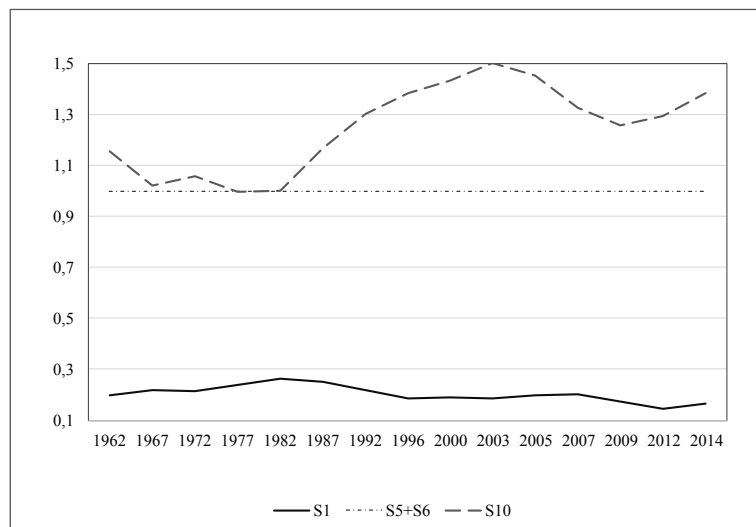
A legfelső népességtized részesedése az összes jövedelemből 1962 és 1982 között csökkent, majd 1982 és 2003 között (különösen a rendszerváltást követően) folyamatosan emelkedett, 2005–2009 között újra csökkent, majd legutóbb, 2012-ben és 2014-ben (s feltevésünk szerint 2014–18 között tovább folytatódóan) ismét emelkedett (2. ábra). A legalsó decilis relatív részesedése ezzel javarészt ellenkező irányba változott: 1962 és 1982 között növekedett, majd 1982-től 2003-ig csökkent. Ezt enyhe emelkedés követi, majd ismét csökken. 2014-ben, mint láthatjuk, mind a legalsó, mind a legfelső decilis valamelyest mértékben nőtt, de a meghatározó tendencia a stagnálás volt, aztán a legalsó decilis részesedése akár növekedett is (legalábbis erre engednek következtetni a szegénységi ráta csökkenésére utaló adatok).

A felső decilis jövedelmi részesedését illető alulbecslésre utalnak korábbi számítások; *B. Kis–Tóth* (2016) szerint a Társi Háztartás Monitora által felülről elvesztett háztartások száma 2007 és 2014 között jelentősen, körülbelül 160-170 ezerrel körülbelül 280 ezerre nőtt, és az EU SILC által lefedett népességgel való összehasonlítás is arra enged következtetni, hogy a KSH adatai legalább ekkora „veszteséget” mutatnak.

Vagyis a lakossági jövedelemfelvételek – a háztartások összes számára vetítve – körülbelül a népesség alulról számított 93–95. percentiliséig találják meg az egyéneket. A jövedelemvizsgálatból kimaradt legmagasabb jövedelmű csoport jövedelme az összes jövedelem mintegy 23 százalékát tehetné ki 2014-ben (*B. Kis–Tóth*, 2016). Az adatfelvételen belül „befogott” jövedelmek alapján (amiből tudjuk, hogy a mért jövedelemeloszláson belüli felső huszad az összjövedelem mintegy 12-13 százalékát tudhatja magáénak) egy egyszerű

becsléssel eljuthatunk oda, hogy a felső tíz százalék az összes magyar háztartási jövedelem csaknem harminc százalékával rendelkezhet.

2. ábra. A legalsó és legfelső, egy főre jutó jövedelem alapján számított jövedelmi népességtizedek részesedése az összes jövedelemből, 1962–2014 (a két középső decilis együttes részesedésének arányában)

Megjegyzés: S1, S5, S6 és S10: a legalsó az ötödik, a hatodik és a legfelső decilisek által kapott jövedelem az összes jövedelem százalékában.

Adatforrások: 1962–1987: KSH jövedelemfelvételek alapján Atkinson–Micklewright (1992) HII. táblázat; 1992–1996: Magyar Háztartás Panel I–VI. hullámai, 2000–2014: Társi Háztartás Monitor

Forrás: Tóth (2015) 19. o. alapján.

Világos tehát, hogy a magyar felső osztályok a szokásos adatfelvételekben csak részben vannak reprezentálva. Az adatfelvételekben megfigyelt felső tíz százalék alsó küszöbértékei valójában a magyar társadalom felső 15 százalékának alsó küszöbértékeit mérik.

4. A felső tíz százalék belső rétegzettség

A tényleges legfelső tíz százalék rendkívül heterogén összetételű (Tóth, 2018). Szakonyi Péter becslése³ szerint 2018-ban kétszáz magyar családnak lehet nyolcmilliárd forint, és további 2000-2500 családnak lehet egymilliárd forint fölötti a vagyona. A szó szerint vett felső tízezer tetejének jövedelméről nincs és nem is lehet jó becslést készíteni (ebben a sávban ugyanis nagyon változó, hogy a vagyon hozadéka miképpen oszlik meg a megtakarítások, a fogyasztás és a beruházások között), míg az ő csoportjukba tartozók vagyonának alsó határát körülbelül 300-350 millió forint körülre lehet becsülni, mintegy 30-35 millió forint éves nettó háztartási jövedelemmel társulva. Vagyoni eloszlást alapul véve azonban a felső tízezer csúcsán és alján elhelyezkedő családok jövedelme között akár ezerszeres különbség is lehet. A felső tízezer azonban a felső tíz százaléknak még mindig csak egy százaléka...

Kolosi-Fábián (2016) makrobeclése szerint a társadalom mindössze öt százaléka tekinthető vagyonosnak (ők 2015-ben mintegy hetvenmillió forint vagyonértéknél húzták meg a vagyonosság határát), miközben a társadalom mintegy fele gyakorlatilag vagyontalan (maximum hétmilliós értékű vagyonnal rendelkezik, beleértve a lakott ingatlant).

A felső tíz százalékba kerüléshez az empirikus szociológiai vizsgálatok és az adóbevallások adatainak elemzése szerint 2014-ben elég volt mintegy 5-6 millió forint éves nettó háztartási jövedelem – még azzal a feltételezéssel is, hogy empirikus szociológiai vizsgálatok nem tudják befogni a teljes eloszlást, abból 5-7 százaléknyan kimaradnak.⁴

Szociológiai értelemben a felső tíz százalék nagyjából négy csoportra osztható (Tóth, 2018). A tényleges felső tíz százalék aljához, tehát a szociológiai adatfelvételek felső körülbelül öt százaléka elsősorban a „normális” polgári középosztályi foglalkozást űzők (jobban fizetett értelmiségiek, mérnökök, orvosok, egyetemi és főiskolai tanárok, kisebb, de azért prosperáló vállalkozások, vendéglátó-ipari egységek vezetői, tulajdonosai, közepesen és jobban menő ügyvédek, közjegyzők, alsó és középszinten vezető állású állami alkalmazottak, és hasonló kategóriák) tartoznak ide. Éves nettó háztartási jövedelmük 5–15 millió forint között lehet, vagyonuk nem nagyon haladja meg az 50–70 millió forintot.

³ Lásd Szakonyi Péter: A felső tízezer. A gazdagodás genezise 1970. Előadás az Eötvös Csoport 2018. február 14-i rendezvényén.

⁴ Meg kell jegyeznünk: a tapasztalatok szerint az empirikus adatfelvételek horizontja valahol 50–70 millió forintos vagyon és körülbelül évi 10-15 millió forintos nettó háztartási jövedelemnél ér véget. Efölött esetleg véletlenül bekerülhetnek személyek/családok, de innentől kezdve a szisztematikus vizsgálatok már nem megbízhatók.

A tényleges felső tized következő csoportja már nem látható az empirikus adatfelvételekben, de még nem tartozik a felső tízezerhez sem. „Menő” ügyvédek, vezető kórházi orvosok, közepes vállalkozók, menedzserek, nagyobb önkormányzatok vezető munkatársai, a választott politikai vezetők egy része, sikeres újságírók, művészek, médiaszemélyiségek tartozhatnak ide. A csoport jövedelmei mintegy 10–15 millió forint éves nettónál kezdődnek és valahol 30–35 millió forintig érnek, e csoport vagyoni terjedelme 50–70 milliótól esetleg körülbelül 300 millió forintos vagyonértékig nőhet.

A következő csoport az úgynevezett felső tízezer, amelybe nagyvállalkozók, magas jövedelmű topmenedzserek, értelmiségiek (művészek, sportolók, feltalálók stb.), vagyonukból élők (műgyűjtők, örökösök) tartoznak. Jövedelmeiknek szélesebb a skálája, mint az előbbi két csoporté, évi 30–35 milliótól akár 250–300 millió forintig tarthat, vagyonuk pedig valahol a 300 millió forintnyi vagyonnál kezdődhet. Utánuk jön a társadalom legfelsőbb, szupergazdagnak tekinthető csoportja.

A szupergazdagok a TOP100 típusú kiadványok adatai szerint átlagban hatvan év fölöttiek, bár életkori szórásuk elég nagy, 45 és 75 közötti. Egy részük, akik 1990 táján 40–50 évesek, voltak, szektorálisan jó helyzetben lévő vállalatok második számú vezetőiként kezdték, mások a privatizációban utaztak, vagy valami új lehetőségre csaptak le, akár a kilencvenes évek masszív működőtőke-beáramlásához kötődve. Feltűnő azonban, hogy elsősorban az ipar, az építőipar, a pénzügyi és az agrárágazatokban tevékenykednek, eltérően például az innovációban élenjáró országok tapasztalataitól, ahol a csúcson nagyobb számban vannak a technológiai iparágak képviselői. Azok a vizsgálatok, amelyek a felső tíz százalék empirikus adatfelvételek által is látható részéhez tartoznak, mutatják, hogy a rendszerváltás táján 30–40 évesek közül elsősorban azok érvényesültek, akik az akkor már meglévő magas iskolázottságukra képesek és hajlandók voltak „rátanulni”. Összességében tehát a felső tíz százalék a rendszerváltás egyfajta „lenyomata” is, jelezve a különböző periódusok érvényesülési lehetőségeit.

5. Adatok a rendszerváltás utáni időszak mobilitási tendenciáiról

Miközben a rendszerváltás előtti időszak magyar mobilitáskutatása a nemzetközi élvonalba tartozott – lásd például *Andorka* (1982) átfogó művét, *Haller és szerzőtársai* (1990) elemzését, illetve *Breen* (2004) –, nagy, átfogó mobilitásvizsgálat nem történt Magyarországon az utóbbi negyedszázadban. Ennek

híján viszont csak részinformációkból, utalásokból, kapcsolódó statisztikákból építkezhetünk.⁵

Kolosi-Tóth (2008) vizsgálatában – amely az 1992-es Magyar Háztartás Pannel felvétel eredeti mintájának újrafelkeresésével megvalósított 2007-es longitudinális kutatás – a szereplők mintegy egytizede (a kétezres évek második felében a magyar társadalom mintegy nyolc százaléka) sorolódott a munkaerőpiacról kiszorult és tartósan segélyekből élő underclasshoz.

A munkaerőpiacon végig jelen levők között viszont a foglalkozási hierarchia szerinti jelentősebb fel- vagy lefelé irányuló mozgás a népesség viszonylag kis arányát érintette, tehát a foglalkozási hierarchia a magyar rendszerváltás során viszonylag stabilnak mutatkozott. A vállalkozóvá válás csatornái kibővültek, viszonylag sokan megtapasztalták a vállalkozás előnyeit és hátrányait (bár nagy volt ezen a kategórián belül a belső mozgás).

Kolosi-Tóth (2008) az anyagi-jövedelmi csoportok közötti mozgást egy 1992-re és 2007-re egyaránt elkészített hierarchikus változó (az anyagi jóléti index negyedei) között felírható átmenetmátrix alapján vizsgálta (3. ábra).

Az 1992-ben a társadalom alsó negyedébe tartozók csaknem hatvan százaléka 2007-ben is oda tartozott, miközben a felső negyedbe tartozók csaknem fele volt képes ott maradni tizenöt év elteltével. A rendszerváltás lezárulta után tehát a felfelé mozgás és a lecsúszás példái egyaránt jelen voltak, de a mozgás nagyobb volt „fenn”, mint „lenn”. Hozzá kell tenni: ebben valószínűleg az is szerepet játszott, hogy a megnövekedett egyenlőtlenségek természeténél fogva az alsó negyed elkülönítése valójában „keresztbe vág” egy viszonylag rossz helyzetű, viszont belsőleg eléggé homogén csoportot, miközben a felső negyed egy a többihez képest valóban jobb helyzetű társaságot „vág le”.

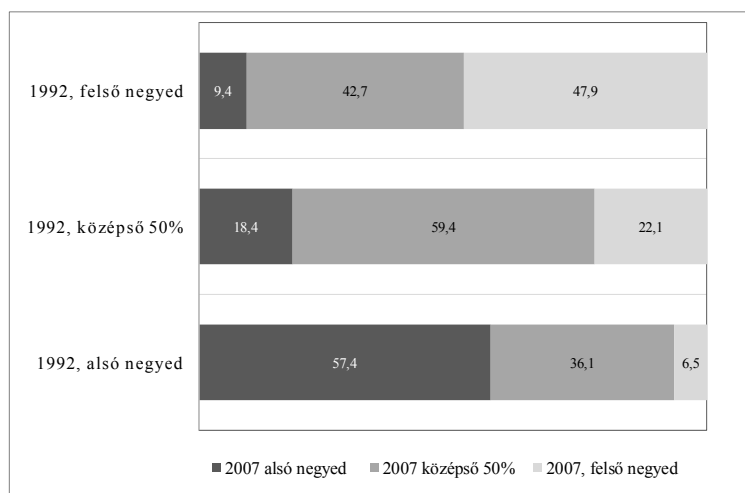
A társadalmi hierarchiában való előrejutás tényezőit vizsgálva azt találták a szerzők, hogy az anyagi jóléti index nagyságában 1992-ben és 2007-ben is ugyanazok a tényezők (iskolázottság, kulturális tőke) játszották a főszerepet.

Lényeges volt azonban a „szocializmus” idején betöltött esetleges pozíció szerepe is. A vagyoni-jövedelmi helyzet a rendszerváltás időszakában növekvő mértékben kapcsolódott össze a legfontosabb társadalmi-demográfiai változókkal. Mindez a nyolcvanas években mért úgynevezett státusinkonzisztencia jelenségének háttérbe szorulására, a hierarchikus egyenlőtlenségi rendszer egyre

⁵ *Andorka* (1982) a KSH-adatokon végzett elemzése szerint a magyar társadalomban a második világháború utáni jelentős mértékű foglalkozási mobilitást főleg a társadalom foglalkozási szerkezetének változásai (az ötvenes évek erőltetett iparosítása, felemás modernizációja) okozták. *Haller és szerzőtársai* (1990) szerint a politikailag nyitottabb Ausztria és Magyarország nem bizonyult mobilabbnak, mint Csehország és Szlovákia, a nemzeti politikának viszont fontos szerepe van a mobilitási folyamatok alakításában. *Breen-Luijkx* (2004) szerint a hetvenes és kilencvenes évek között Magyarországon lelassult az intergenerációs mobilitás, és zártabbá vált a társadalom.

erősebb összekapcsolódására utal. A jövedelmi-vagyoni különbségek magyarázatában egyre nagyobb mértékben játszott szerepet a társadalom tagjainak iskolázottsága (Kolosi–Tóth, 2008).

3. ábra. Átmenetmátrix az anyagi jóléti index kategóriái között*

* Hova kerültek 2007-re azok, akik 1992-ben az alsó negyedbe, a középső 50 százalékba és a felső negyedbe tartoztak?

Forrás: Kolosi–Tóth (2008) 28. o.

A már hivatkozott *OECD* (2018a) jelentés szintén a jövedelmi negyedek közötti mozgást vizsgálja – viszont nem az életpálya során, hanem generációk között, apák és gyermekeik viszonylatában, külön figyelmet szentelve annak, hogy mennyire „ragadós a padló” (vagyis mennyire nehéz az eloszlás alján levőknek „kikecmeregniük” a saját helyzetükből), és mennyire „ragadós a plafon” (vagyis mennyire képesek a társadalom csúcsán levők elérni, hogy a gyermekeik se csússzanak le a ranglétrán). A tanulmány az intergenerációs kereseti, foglalkozási és iskolázottsági mobilitás tekintetében egyaránt alacsonynak minősíti a magyar arányszámokat (*OECD*, 2018a, 1.1. táblázat, 38. o.), és mind a ragadós plafonokkal, mind a ragadós padlókkal jellemzett országok között kiemeli Magyarországot.

A felső kereseti negyedből történő intergenerációs lecsúszás valószínűsége különösen kicsi az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság mellett Németországban, Luxemburgban és Magyarországon. Az alsó középosztály gyermekeinek Németország mellett még Magyarországon van nagyobb esélye a lefelé

csúszásra, mint a felső negyedbe emelkedésre (*OECD*, 2018a, 179. és 203. o.). Külön is említést érdemel még, hogy ezenközben Magyarországon és az Egyesült Államokban legerősebb az iskoláztatás hatása az intergenerációs mobilitásban.

Fentebb, a felső tízezerre vonatkozó elemzéseinkben azt láttuk, hogy Magyarországon, a csúcson (a felső tízezerben) levők jelentős része (legalábbis jövedelmi és vagyoni tehetőségüket tekintve) első generációs. Kevesen vannak, akik kifejezetten örökléssel kerültek a felső kategóriákba. Ez nem meglepő, hiszen életkori okokból azok, akik a rendszerváltás közben és után a csúcsra kerültek, mostanában adják át a stafétabotot (gyermeküknek vagy másoknak). Valószínűnek látszik azonban az is, hogy azért sokan közülük rendelkeztek az induláskor is valamilyen induló tőkével (még ha ez nem is feltétlenül pénzügyi vagy fizikai tőke, hanem esetleg inkább kulturális vagy kapcsolati tőke volt).

6. A felső középosztály rendiesedésének jelensége a nemzetközi irodalomban

Az elmúlt két-három évtized amerikai irodalmában fokozott figyelmet kapott az egyenlőtlenségek növekedése.⁶ A kutatók észlelték, hogy a felső decilis/kvintilis és az alsó decilis/kvintilis közötti különbségek növekednek (pontosabban a felső kvintilisben a jövedelmek és a vagyon növekszik, az alsó kvintilisben pedig stagnál vagy akár csökken is, esetleg éppenséggel csak adósság van).

A legújabb amerikai irodalomban sokan (*Putnam*, 2015, *Reeves*, 2017) a felső középosztály ilyen „rendi” tagolódásáról számolnak be. az idézett szerzők a „felső középosztály” növekvő privilégiumainak indikátorait és újratemelésének három mechanizmusát identiflikálják: 1. a pénz és vagyon koncentrációja, valamint a vagyon átöröklése, 2. elit iskolai végzettség megszerzésének lehetősége, és 3. asszortatív, osztályon/renden belüli házasság (assortative mating), vagyis az, amikor pénz pénzzel, nyomor nyomorral házassodik.

A nagy szakadék *Reeves* szerint a felső húsz százalék s a kisebb keresettel rendelkező 80 százalék között nyílt. A jövedelemnövekedés a felső 20 százalékban, vagyis a felső középosztályban figyelhető elsősorban meg (*Reeves*, 2017, 23. o.).

⁶ Alan Krueger fent említett, a Center for American Progress alapítványánál elhangzott előadása nem titkoltan Obama elnök State of the Union beszédét igyekezett munícióval ellátni (pedig korábban maga Krueger sem volt híve az egyenlőtlenségi tematika napirenden tartásának).

David Grusky empirikus vizsgálatainak az adatai is ezt támasztják alá (*Mitnik, Cumberworth–Grusky*, 2015). Grusky azt állítja, hogy 1979 óta semmi kimutatható változás az alsó 80 százalékon belül nem történt, de a felső 20 százalék jövedelme számottevően megnőtt. A családi reáljövedelmek a felső 81–99 százalékból 1980-as 100 ezer dollárról 2012-re 180 ezer dollárra nőtt, míg az alsó 80 százalékból a reáljövedelmek stagnáltak (*Reeves*, 2017, 24. o.).

Robert D. Putnam hasonlóan érvel. Adatai szerint az egyetemi végzettségű amerikaiaknak (ez nagyjából és egészében közel áll a „felső 20 százalékhoz”) a vagyona (net worth) 1989 és 2013 között 47 százalékkal nőtt, míg a csak középiskolával vagy annál kevesebbrel rendelkezők vagyona 17 százalékkal csökkent (*Putnam*, 2015).

Piketty (2015) egy jövőbeni „patrimóniális kapitalizmus” kialakulásáról spekulál (esetében nem tisztázott, hogy ezt mennyiben a bérek és profitok közötti különbségből, illetve járadékokból – sem nem bér, sem nem profit, hanem öröklött vagyon vagy különböző privilegizált, védett pozíciók – orvos, mérnök stb.) származó jövedelem növeli az egyenlőtlenséget. Guy Standing ezt írja: „A második »aranykorban« (*Gilded Age*) élünk, amikor a jövedelem egyre nagyobb hányada »járadékosok« (*rentier*) egyre szűkebb köréhez kerül, akik fizikai, finansziális és intellektuális tulajdonból származó járadékból (*proceed*) virágoznak/urizálnak (*thriving*).” (*Standing*, 2017, xi. o.)

Bár az öröklött (járadék) és a szerzett (bérből vagy profitból) vagyon felhasználása, ha az hatékony, egyaránt lehet motorja a gazdasági növekedésnek, de a járadékként/örökségként szerzett jövedelem vagy vagyon hatékony felhasználására nincs azt kikényszerítő mechanizmus.⁷ Az „örökös” hatékonyan is beruházhatja az általa örökölt vagyont, viselkedhet racionális tőkésnek, de viselkedhet tradicionális földesúrként is.

Ami a vagyonok átörökítését illeti, az nemcsak a felső 1–5 százalékban lehet jelentős, hanem felső 5–20 százalékban (főleg az ingatlanvagyon és nyugdíj-megtakarítás formájában). *Reeves* (2017, 63. o.) szerint a vagyon felső kvintilisében elhelyezkedő szülők gyermekeinek mintegy 50 százaléka szintén a felső kvintilisben lesz, és mindössze egyharmaduk kerül a második kvintilisébe, azaz a felső kvintiliséből a második kvintilisébe kerülő gyermekek aránya. Váratlan, de érdekes jelenség, hogy az ilyen rendi újratermelés mintha a társadalom talapzatán kevésbé működne. A vagyon alsó kvintilisébe tartozó szülők gyermekeinek „csak” egyharmada marad az alsó kvintilisben. *Mitnik–Cumberworth–Grusky* (2015) azt találta, hogy az

⁷ Marx erre A tőke I. kötetében azt mondja, hogy miközben a tőkésnek más tőkéssekkel kell versenyeznie, s ha profitját nem fekteti be hatékonyan a gazdaságának a hatékonyságnövelésére, a versenytársai ki fogják ütni őt a piacról, addig a feudális úr elkártyázhatja a jobbágysai által neki szolgáltatott jövedelmet (mert ugyanezt teszi a szomszédos földesúr is egy másik kaszinóban) (*Marx*, 1867/1993, V. és VI. fejezetek).

intergenerációs elaszticitás nagyobb a legalsó kvintilisben, mint a legfelsőben. Lehet ez amerikai sajátosság: sok bevándorló az alsó kvintilisbe kerül, de különösen az európai, kínai, indiai (sőt latin) bevándorlók gyermekei már felfelé mobilak.⁸

A felső középosztálynak mint privilegizált rendnek az újratermelését valószínűleg nem is annyira a tőke, mint az ingatlan öröklése hajtja. Tudjuk, hogy az Egyesült Államokban az ingatlanok értéknövekedése az ország átlagában hasonló volt, mint az átlagjövedelmek emelkedése. Másként nem is lehetett, hiszen, hogy lehetett volna belépni az ingatlanpiacba, ha nem lett volna összefüggés a jövedelmek és az ingatlanok ára között. Az elmúlt 3-4 évtizedben viszont egy minden elképzelést felülmúló infláció következett be az ingatlanpiac bizonyos zárványaiban (Manhattan bizonyos körzeteiben, Boston egyes kerületeiben, San Franciscóban stb.), akik ezekben a zárványokban voltak ingatlan tulajdonosok, hihetetlen járadékjövdelemre tettek szert. Akinek volt pénze, s idejében jó helyen vett ingatlant, az óriási járadékos jövedelmet szerzett s gyermekei/unokái most ezt örökölve sokkal jobb esélyekkel indulnak a „versenyben”...

A rendies jellegű reprodukció másik csatornája az elit iskolákban szerzett végzettség. Amerikában egy Ivy League College-ba⁹ kerülésnél előny, ha a tanuló szülei már oda jártak.¹⁰ Súlyosbítja a helyzetet, hogy egy nemzetileg elismert, jó vizsgaeredmény (SAT) eléréséhez célszerű olyan magániskolába járni, ahol jobbak a tanárok és motiváltabbak a diákok és ahol főleg arra képzik ki a diákokat, hogy jó legyen az SAT-jük. (Lásd *Khan*, 2013). Továbbmenve, a SAT vagy az IQ-teszt maguk is olyan eszközök, amelyeken való megfelelést erősen befolyásolja az eredeti osztályhelyzet (*Riviera*, 2015, 276. o.), hiszen azok elsősorban a felső középosztály intelligenciájának a mérését szolgálják. További elem, hogy elit iskolai végzettség általában olyan diplomát ad, amihez jobb munkalehetőségek és magasabb jövedelem jár. Az elit vállalatok (például ügyvédi irodák) személyzetisei a hozzájuk habitusban hasonló jelentkezőknek

⁸ *Mitnik és szerzőtársai* (2015) valószínűleg más eredményt talált volna az afrikai-amerikaiak körében, akik az alsó kvintilisben helyezkednek el, akiknek az esetében az „underclass” mechanizmus az osztályhelyzetet az etnikum kasztá merevíti, és sokkal kisebb a kiemelkedés lehetősége (erről a szegény afrikai-amerikaiak vagyoni szegénységéből fakadó osztályreprodukcióról szól lásd *Conley*, 1999)

⁹ Az Ivy League-be (Borostyán Liga) az Egyesült Államok északi részének elit felsőfokú iskoláit (Brown, Columbia, Cornell, Dartmouth College, Harvard, Princeton, Pennsylvania, Yale) sorolják.

¹⁰ Elit egyetemek nem szeretnek adatokat közölni arról, hogy mennyi hallgatót vesznek fel származás alapján (körülbelül a hallgatók egyharmada azért kerül be az egyetemre, mert apja is ott végzett; ezt angolul „legacy admission”-nak nevezik... (*Riviera*, 2015, 12. o.).

előnyt adnak (uo. 14–16. o.), s természetesen a jövedelmek is magasabbak azokban a vállalkozásokban, amelyek magas presztízsű intézményekből veszik fel az alkalmazottaikat. További kérdés, hogy az iskolai végzettséggel így szerzett privilégiumok mennyire öröklődnek egyik nemzedékről a másikra. Nos, Putnam szerint az átöröklés meredeken növekszik generációról generációra (*Putnam*, 2015, 187. o.).

A felső középosztály újratermelődésének és bezárkózásának – akárcsak az *underclass* újra termelődésének – harmadik mechanizmusa az osztályon/renden belüli házassodás (*assortative mating*). Putnam azzal érvel, hogy a 20. század első felében jelentős volt az osztályok közötti házassodás, de a század második felében jelentősen megnőtt a hasonló iskolai végzettségűek összeházassodása. Ezt gondos adatelemzéssel alátámasztotta *Schwarz–Mare* (2005) is. A szerzőpáros kimutatta, hogy a házasságokban az osztályhomogenitás 1940–1960 között csökkent, de 1960–2003 között nőtt.

7. Mobilitási folyamatok – rendiesedés Magyarországon(?)

Ebben a fejezetben inkább hipotéziseinket ismertetjük, helyenként adatokkal megtámogatva. Azzal kezdjük, hogy a „bezáródás”, amennyiben létezik, nem lehetett teljesen lineáris folyamat az utóbbi 35–40 évben. Az első bezáródás a nyolcvanas évek közepéig tartott, amikor a magyar társadalom mobilitási folyamatai lelassultak. Az időszakot gazdasági stagnálás, jelentős technológiai elavulás jellemezte, és az oktatási rendszer rendkívül zárt volt (egy-egy kohorsz tíz százaléka végzett a felsőoktatásban, ami nagyon szűk utat nyitott a mobilitásra). Mindezt a politikavezérelt lakáelosztás, az utazási korlátozások és a rendkívül korrumpt egészségügy csak még inkább „kasztozássá” tette.

A rendszerváltás után az új technológiák beáramlása miatt egyre több képzett szakemberre lett szükség, a piaci szereplők számának növekedése új pozíciókat és az előre menetelési lehetőségeket teremtett. Aranykornak számított ez a nyolcvanas évek közepén felsőfokú végzettséget szerzett pályakezdők számára. A kilencvenes években megnőtt a felsőoktatási kibocsátás is, egy-egy kohorsznak negyven százaléka került ki a felsőoktatásból. Összességében tehát kellett, hogy növekedjen az abszolút mobilitás ebben a korszakban.

Ezen túlmenően azonban sok tényező szólhat a bezáródás mellett is. Egyrészt: a rendszerváltás időszakához képest lelassult a gazdaság szervezeti átalakulása. Az új szervezetek és szervezeteken belüli pozíciók létrejöttének dinamikája inkább csak bizonyos új, technológiaigényes szektorban maradt fenn: másutt az iskolarendszerből kikerülő fiatalok előtt a náluk éppen, hogy kicsit korábban végzetek torlódtak fel. Továbbmenve: a rendszerváltást kísérő és azt követő strukturális alkalmazkodás és munkaerőpiaci szelekció éppen, hogy a

már meglevő (például iskolázottsági) törésvonalak mentén növelte meg az egyenlőtlenségeket, egyben megnehezítve a társadalmi mobilitást.¹¹

Másrészt: megnövekedhetett a vagyon átörökítés szerepe. Az ingatlanpiac (a vagyonállomány legnagyobb tétele) Magyarországon is erősen differenciált. Ez már elkezdődött a hatvanas évek végén, a kis falusi lakáspiac összeomlásával, miközben a következő két évtizedben éppenséggel növekvőben volt a magántőke lakásokba fektetése – gyakran azzal a céllal, hogy a gyerekeknek kezdő vagyont juttassanak. Az ingatlanpiacon a rendszerváltást követően volt legalább két nagy robbanás, az egyik a kilencvenes évek második felében, a második az elmúlt néhány (3-4) évben. Ez a robbanás rendkívül egyenlőtlen hatású volt. Míg tovább terjedt a falusi-kisvárosi ingatlanok értékvesztése (gyakran a hetvenes-nyolcvanas években a „parasztmunkások” által gyerekeik számára lakásokba tőkét és munkaerőt befektetők ingatlanjainak értéke esett, vagy akár meg is semmisült), addig leginkább a főváros egyes kerületeiben (V. II. XII. I. kerületben), vagy a nagyobb városok elit negyedeiben szédületes tökemegtérülés következett be a lakáspiacon.¹² A lakásvagyon erősen differenciált áralakulása egy hagyományosan rendkívül alacsony lakásmobilitású országban minden bizonnyal az ingatlanvagyon értékének jelentős redistribúcióját eredményezte.

Nehéz pontosan megbecsülni ennek hatásait, de mivel az árrobbanások területileg differenciáltak voltak, és ez a területi differenciáltság egyben a jövedelmi helyzettel is korrelál, azt gondoljuk, hogy a hatás összességében a vagyoni egyenlőtlenségek növekedése lett.¹³

Harmadrészt: erős volt és erősödött a hátrányok intergenerációs átörökítése az iskolában. Abban a tekintetben, hogy mennyire határozza meg a szülők társadalmi-gazdasági helyzete a gyermekek esélyét arra, hogy magasabb kompetenciaeredményeket érjenek el, Magyarországon különösen rossz a helyzet. A 2012-es PISA-vizsgálat szerint a családi háttérnek különösen erős az iskolai

¹¹ Jackson–Evans (2017) egyébként amellet érvel, hogy a posztoszocialista világban – a meritokratikus térhódítással kapcsolatos általános várakozások ellenére – nemhogy nőtt volna, hanem éppen hogy csökkent a társadalom fluiditása. A szerzők – a strukturális alkalmazkodás és azt az kísérő válság mellett – magának a piacosodási folyamatnak az előrehaladását is a fluiditást csökkentő tényezők közé sorolják.

¹² Kevés megbízható adat van erre regionális vagy annál részletesebb bontásban. A lakásárindex általános alakulására lásd Hegedüs József, Somogyi Eszter és Teller Nóra tanulmányát ebben a kötetben.

¹³ Bár hozzá kell tenni, hogy Magyarországon a vagyoneeloszlás egyáltalán nem tekinthető kiugróan egyenlőtlennek. A felső népességtized az összes vagyon mintegy felét birtokolja (OECD, 2018b). Összehasonlítául: az Egyesült Államokban nyolcvan százalék, Hollandia, Lettország és Dánia esetében kétharmad körüli, Belgiumban és Olaszországban pedig kicsit több, mint negyvenszázalékos ez az arány. Mindez minden bizonnyal azért van, mert nálunk sok más országhoz képest nagyon magas a lakástulajdon aránya.

teljesítményre gyakorolt hatása. A szülők gazdasági, társadalmi és kulturális indexének az értéke a tizenöt évesek matematikaeredményeiben fellelhető variancia több mint harminc százalékát magyarázza, ami az összes OECD-ország közül a második legrosszabb, és jelentősen eltér az összes országra számolt mintegy húsz százalékos átlagtól (*Csapó és szerzőtársai*, 2014).

Az iskolarendszer azonban ennél tágabb értelemben és historikusan is hozzájárult a hátrányok átörökítéséhez. A szocializmus első egy-két évtizede után, amikor – a felsőfokú oktatás terjedése és a munkás-paraszt származásúak állami támogatása következtében – a családi háttér hatása gyengült, ez a helyzet a hatvanas évektől megfordult: az elmúlt 2-3 évtizedben a családi háttér hatása erősödött. Ebben feltehetően szerepet játszik, hogy megjelentek a magániskolák, különösen a „nyelvi tagozatú magániskolák”, s feltehető, hogy a módosabb szülők gyermekei kerültek ilyen iskolákba. A magániskolai végzettség előnyt jelent az egyetemi felvételeknél, legfőképpen pedig a külföldi, főként angol–amerikai (esetleg elit) egyetemekre való bekerülésben. Már középiskolás gyermekek között is előfordul, hogy „vendégdiákként” külföldön végeznek el egy-egy középiskolai évet. Ez nagyon sok esetben behozhatatlan előnyt biztosít számukra. Bár az egyetemi végzettséggel rendelkező, jobb módú szülők gyermekei valószínűleg egyre inkább túlreprezentáltak a magyar egyetemi hallgatók között, mivel a magyar egyetemi rendszer távolról sem annyira rétegződött, mint az amerikai, vagy akár az angol (ELTE végzettség aligha jelent óriási előnyt, mondjuk, egy pécsi egyetemi végzettséghez képest), ha van igazi szakadék az az itthon maradók és a külföldi elit egyetemre jutók között nyílik. Feltehető, hogy a családi háttér ebből a szempontból meghatározó, bár nem világos, hogy a külföldi elit egyetemet végző magyar fiatalok hazatérnek-e valaha is.

A magyarországi iskolai mobilitásra vonatkozó legfrissebb elemzés (lásd ebben a kötetben Róbert Péter tanulmányát) szerint Magyarországon magas a szülő és a gyermek iskolázottsága közötti korreláció, erős a származás hatása a diplomaszerezés valószínűségére, és magas a kedvezőbb szülői háttérhez kapcsolódó képzettségi prémium is. A válság ezeken a jellemzőkön nem igazán változtatott, viszont az abszolút mobilitási rátákat tekintve csökkent a felfelé mobilitás mértéke, illetve a származás hatása éppen itt növekedett a legnagyobb mértékben, a válság előtti, illetve utáni időszakot összevetve.

Róbert Péter következtetése: elemzése „megerősíti azokat a megállapításokat, hogy a magyar iskolarendszer szelektív, a származási hátrányokat nem csökkenti, s mindebben nincsen javulás, bizonyos mértékben inkább a helyzet rosszabbodásáról lehet beszélni” (Róbert P. 2018. 79.o.).

Negyedrész a bezáródást erősítheti a házassági homogámia. Míg ezt a kérdést az Egyesült Államokban alaposan kutatták/kutatják, addig a posztkommunista világban az asszortatív házasodásról kevesebbet tudunk.¹⁴ Annyi valószínű, hogy az államszocializmus korai korszakában mintha nagyobb lett volna a házasságok nyitottsága, bár a hatvanas-hetvenes évektől feltehetően már nőtt az értelmiségieknek értelmiségiekkel, kádereknek káderekkel kötött házasságaiknak az arányszáma.

A korábbi évtizedekre vonatkozó magyarországi elemzések (a nemzetközi modernizációs trendekkel összhangban) a hipergámia (vagyis a nők „felfelé” házasodásának) jelentős csökkenését mutatták ki 1980 és 2010 közötti időszakra (*Esteve és szerzőtársai*, 2012). A KSH népszámlálási és mikrocenzus-adatok 2011 és 2016 között is a homogámia (az azonos iskolázottságúak házassodása) növekedését, illetve a hipergámia kisebb, a hipogámia (vagyis a nők „lefelé” házassodása) kicsit nagyobb csökkenését mutatják.¹⁵

8. Összefoglalás

(Elsősorban amerikai) társadalomkutatók hívták fel a figyelmet arra, hogy a társadalom felső 10 százalékának bezáródása újfajta arisztokrácia létrejöttéhez járulhat hozzá. Egy olyan társadalmi csoportéhoz, amelynek a léte és működés módja világosan figyelmeztet arra, hogy a versenyre épülő kapitalizmus (és a liberális demokrácia) meritokratikus társadalommal kapcsolatos ígérete (lásd erről a klasszikusan „az amerikai álmot” képét) legalábbis nem automatikusan teljesül. Tanulmányunkban annak jeleit vizsgáltuk, hogy a fenti jelenségek mintha egyaránt jelen lennének a versenyre épülő amerikai piacgazdaságban és a különböző állami beavatkozással historikusan megterhelt posztkommunista magyar kapitalizmusban is.

A magyar társadalom messze nem annyira egyenlőtlen, mint az amerikai (még annak beszámításával sem, hogy a rendelkezésünkre álló vizsgálati eredmények alábecsülik vagy egyáltalán nem látják csúcsjövedelmeket). Adataink ugyanakkor azt látszanak alátámasztani, hogy Magyarországon is az összjövedelemnek vagy összvagyonnak a felső tíz százalékhoz jutó aránya a globális pénzügyi válságot követő mérséklődés után 2010 óta ismét emelkedik, s bár

¹⁴ A magyar házassodási szokások elemzésére lásd Bukodi, 2004.

¹⁵ A hipogámia akkor nőtt erősebben, amikor a férfiak iskolázottságánál jelentősebb mértékben emelkedett a nők iskolázottsága. Említésre méltó ugyanakkor az is, hogy a tartósan megmaradó hipogám házasságok számát erőteljesen csökkenti, hogy ebben a körben lényegesen magasabb a válások aránya, mint a hipergám házasságokban (vagyis ott, ahol a férfiak magasabb az iskolázottsága).

2014 utáni adataink még nincsenek, ma már valószínűleg nagyobb, mint bármikor eddig. A 2018-as választásokkal kapcsolatban sokat cikkeztek arról, hogy a kormánypártok támogatottságát a szegényebb, vidéki, falusi népesség biztosította. Miközben nyilvánvalóan ez is benne volt abban, hogy minden második szavazó a kormányzás folytatását választotta, úgy véljük, hogy az elmúlt nyolc év fő nyertesei, a felső tíz százalék körének sem állt érdekében a változás. Azt, hogy a felső tíz százalék valóban kasztszerűen elzárkózik-e a társadalom alacsonyabb rétegeitől, a frissebb mobilitási adatokhoz való hozzáférés hiányában nem tudjuk tesztelni. A „nagy Gatsby”-görbe adatai és a tény, hogy a magyar mobilitás meglepően alacsony, mindenképpen indokolják a kérdés későbbi alaposabb empirikus vizsgálatát. Nem zárhatjuk ki azt a feltevést, hogy a fluiditás alacsonyabb a társadalmi rétegződés felső régióiban, s magasabb annak az alján.

Az alacsony szintű magyar mobilitási adatok tehát arra utalnak, hogy a társadalmi rétegek közötti átjárás bizonyos pontokon nehezebb, mint másutt (mind a „ragadós padló”, mind pedig a „ragadós plafon” jelensége jelen van). Mindezek – a mobilitáskutatás nyelvén megfogalmazva – egyszerre származhatnak „taszítási” és „vonzási” hatásokból, valamint öröklési hatásokból is.

A társadalom egyes nagyobb strukturális csoportjainak „bezáródási” folyamata azt jelenti, hogy a társadalmi mozgásokat/interakciókat tekintve léteznek (és folyamatosan erősödve felépülnek) a nagyobb társadalmi csoportokat elválasztó határok, amelyeken idővel egyre gyengül az áthatolás. Ez a „kasztsodás” a csoportokon belül nem feltétlenül szünteti meg a meritokratikus érvényesülés feltételeit, az egyes csoportok között azonban egyre inkább.

A csoportok közötti fluiditás csökkenése nem etnikai/vallási határok mentén valósul meg, nem is valamiféle osztályalapon, hanem – hipotézisünk szerint – emberitőke-ellátottság (vagyis tulajdonképpen az iskolázottság és a kapcsolati tőkével rendelkezés) mentén.

Nem azt állítjuk, hogy nem lehetséges akár szédítő távolságokat is átívelő társadalmi felemelkedés; nagyon is lehetséges, ezt mutatják a szupergazdagok körébe kerülő első generációs vagyonosok fent említett példái is. Azt viszont állítjuk, hogy a társadalom felső rétegében megfigyelhető „csomósodás” létrehoz egy olyan burkot, amelynek az újratermelődése viszonylag zökkenőmentes, amelyből való kiesést finom hálók és szövetek akadályozzák, és amelybe való bekerülés a kívülállók számára a legfontosabb felemelkedési csatornák (például magas iskolázottság) nélkül egyre nehezebbé válik.

A bezáródásnak vannak „természetes” tendenciái, amelyekkel semmilyen társadalompolitika nem tud mit kezdeni (mint például a házassági szokások

alakulása), és vannak olyanok, amelyeknek a megkönnyítése evidens társadalompolitikai feladat: ez pedig az oktatási rendszer olyan átalakítása, amely a mobilitást nem akadályozza, hanem inkább támogatja.

Vannak továbbá olyan mobilitás korlátozó tendenciák, amelyeknek a szabályozása/alakítása fogós feladat. Tipikusan ilyen az öröklés és a járadékképződés tendenciája. Nehéz lenne megmondani, hogy ebben a tekintetben mi a pozitív, a hosszú távú prosperitást segítő tendencia, és melyik az azt gátló. Általában persze könnyű megmondani, hogy a befektetést és megtérülést kereső vagyonok értő kezekbe örökítése társadalmilag optimális, a családi ezüst felélésének támogatása pedig nem az. Csakhogy ex ante nehéz köztük meglátni a különbséget.

A felső középosztály bezáródási tendenciája nem azt jelenti, hogy magába az osztályba tartozók ne lennének kitéve versenynek. Éppen ellenkezőleg a magyar „elit” egyik része kifejezetten a globális versenyben igyekszik megtalálni helyét, miközben a globális versenyben szinte esélytelen tömeg éppen az iskolázottsági hiánya és az elit nemtörődömsége és elkülönülési törekvései miatt sem képes az előre lépésre. Az elit szegregációs törekvései önálló szerepet játszanak ennek az egész folyamatnak a fenntartásában.

A kimaradók viszont a magyar elitbe kerülést sem látják perspektívának, miközben a globális versenyben sem tudnak bekapcsolódni, ennél fogva belpolitikai értelemben is a védelemre/protekciónizmusra és paternalizmusra vágyanak – és innen egyenes út vezet az illiberalizmus és a populizmus iránti kereslet irányába.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat, Budapest.
- Atkinson, A.–Micklewright, J. (1992): *Economic Transformation in Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Björklund, A.–Jäntti, M. (1997): Intergenerational income mobility in Sweden compared to the United States. *American Economic Review*, Vol. 87. No. 5. 1009–1018. o.
- B. Kis Anna–Tóth István György (2016): A Monitor alapvető demográfiai és jövedelemi adatainak összevetése más adatforrásokkal. „Makrosokkók – mikroválaszok: sikeres és sikertelen háztartási alkalmazkodás a válság idején Magyarországon. A TÁRKI Háztartás Monitor kutatás” 2. kötete. Tárki, Budapest, http://old.tarki.hu/hu/research/hm/2016/monitor2015_gyorsjelent-es_2_kotet.pdf.
- Breen, R. (szerk.) (2004): *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press, Oxford.
- Breen, R.–Luijkx (2004): *Social Mobility in Europe Between 1970 and 2000*. Megjelent: Breen (2004) 37–75. o.
- Conley, D. (1999): *Being Black and Being in the Red*. University of California Press, Berkeley.

- Corak, M. (2006): Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons for Public Policy from a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility. Research on Economic Inequality. Vol. 13. Dynamics of Inequality. Elsevier, Amsterdam.
- Csapó Benő–Fejes József Balázs–Kinyó László Tóth Edit (2014): Az iskolai teljesítmények alakulása Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2014. Társi, Budapest, 110–136. o. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b327.pdf>.
- Erikson, R.–Goldthorpe, J. (1992): The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Countries. Clarendon Press, Oxford.
- Esteve, A.–García-Román, J.–Permanyer, I. (2012): The Gender-Gap Reversal in Education and Its Effect on Union Formation: The End of Hypergamy? Population and Development Review, Vol. 38. No. 3. 535–546. o.
- Haller, M.–Kolosi Tamás–Róbert Péter (1990): Social Mobility in Austria, Czechoslovakia, and Hungary. Megjelent: Haller, M. (szerk.): Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility. M. E. Sharpe Inc. London, 153–198. o.
- Jäntti, M.–Bratsberg, B.–Røed, K.–Raaum, O.–Naylor, R.–Österbacka, E.–Björklund A.–Eriksson, T. (2006): American Exceptionalism in a New Light: A Comparison of Intergenerational Earnings Mobility in the Nordic Countries, the United Kingdom and the United States. IZA DP, No. 1938. <http://ftp.iza.org/dp1938.pdf>.
- Jackson, M.–Evans, G. (2017): Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post Socialist Societies of Europe. Sociological Science, Vol. 4. 54–79. o.
- Khan, S. R. (2011): Privilege. The Making of Adolescent Elite at St. Paul's School. Princeton University Press, Princeton.
- Kolosi Tamás–Fábián Zoltán (2016): Vagyoneeloszlás Magyarországon. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2016. Társi, Budapest, 98–112. o. <http://old.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/05kolosi.pdf>.
- Kolosi Tamás–Róbert Péter–Tóth István György (2003): Társadalmi rétegződésünk és az európai csatlakozás. Az Allianz Hungária Biztosító Rt. megrendelésére készült tanulmány, Társi, Budapest.
- Kolosi Tamás–Tóth István György (2008): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2008. Társi, Budapest, 15–45. o. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-805/publikaciok/tpubl_a_805.pdf.
- Kolosi Tamás–Tóth István György (2014): Előszó. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2014. Társi, Budapest, 9–20. o. <http://old.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b351.pdf>.
- Kornai János (1994): A hiánygazdaság felszámolása. Általános elemzés és a magyar fejlődés vizsgálata. Közgazdasági Szemle, 41. évf. 7–8. sz. 569–605. o.
- Kornai János (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 12. sz. 907–936. o.
- Krueger, A. (2012): The rise and consequences of inequality in the United States. 2012. január 12-i beszéd, Center for American Progress in Washington, DC. <https://cdn.americanprogress.org/wp-content/uploads/events/2012/01/pdf/krueger.pdf>.
- Marx, K. (1867/1993): A tőke. I. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Mihályi Péter–Szelényi Iván (2016): Wealth and Capital. A Critique of Piketty's Conceptualization of Return on Capital, Cambridge Journal of Economics, Vol. 41. No. 4. 1237–1241. o.
- Mihályi Péter–Szelényi Iván (2017): The role of rents in the Transition from Socialist Redistributive Economies to Market Capitalism. Comparative Sociology, Vol. 16. No. 1. 13–38. o.
- Mihályi Péter–Szelényi Iván (megjelenőben): Rent-seekers – The top 20%. Profits, wages and rents as sources of inequality from historical and comparative perspectives. Palgrave, London.

- Mitnik, P. A.–Cumberworth, E.–Grusky, D. B. (2015): Social Mobility in a High-Inequality Regime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 663. No. 1. 140–184. o.
- OECD (2018a): A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility. OECD, Párizs, https://read.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/broken-elevator-how-to-promote-social-mobility_9789264301085-en#page5.
- OECD (2018b): Inequalities in household wealth across OECD countries: Evidence from the OECD Wealth Distribution Database. OECD Statistics and Data Directorate, Working Papers, No. 88. Június 20. SDD/DOC(2018)1. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC\(2018\)1&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=SDD/DOC(2018)1&docLanguage=En).
- Piketty, T. (2015): A tőke a 21. században. Budapest, Kossuth.
- Putnam, R. D. (2015): Our kids. The American dream in crisis. Simon and Schuster, New York.
- Reeves, R. V. (2017): Dream hoarders. How the American upper middle class is leaving everyone else in the dust. Brookings Institution Press, Washington DC.
- Riviera, L.A. (2015): Pedigree. How elite students get elite jobs. Princeton University Press. Princeton.
- Róbert Péter (2018): Intergenerációs iskolai mobilitás az európai országokban a válság előtt és után. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2018. Társadalmi Riport, Budapest, 64–80. o.
- Schwarz, C. R.–Mare, R. D. (2005): Trends in educational assortative marriage from 1940 to 2003. *Demography*, Vol. 42, No. 4. 621–646. o.
- Standing, G. (2017): Basic income: a guide for the open-minded. Yale University Press New Haven.
- Tóth István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport, 2010. Társadalmi Riport, Budapest, 254–287. o. http://www.tarsadalomkutat.hu/kkk.php?TPUBL-A-921/publikaciok/tpubl_a_921.pdf.
- Tóth István György (2014): Revisiting Grand Narratives of Growing Inequalities: Lessons from 30 Country Studies. Megjelent: Nolan, B. és szerzőtársai: Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Thirty Countries' Experiences. Oxford University Press, Oxford, 1–47. o.
- Tóth István György (2015): Jövedelem eloszlás 2009–2014 között. Megjelent: Szívós Péter–Tóth István György (szerk.): Jól nézünk ki (... ?!) Háztartások helyzete a válság után. Társadalmi Riport, Budapest, 2014. Társadalmi Riport, Budapest. http://old.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2014_teljes.pdf
- Tóth István György (2018): Ismerjük meg jobban a leggazdagabb egymillió magyart. G7, 2018. április 30. <https://g7.24.hu/elet/20180430/ismerjuk-meg-jobban-a-leggazdagabb-egymillio-magyart>.
- Tóth István György–Branyiczki Réka (megjelenőben): Anyagi válságok és vélemények a társadalmi előrejutásról. Szociológiai Szemle.